

*Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
kateryna_segida@bk.ru*

МІСЦЕ МІСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ В СИСТЕМІ РОЗСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

Наявні системи розселення як форма організації населення зумовлюють особливості життєдіяльності суспільства. Ефективність функціонування та розвитку будь-якої системи визначається ефективністю первинних елементів, що її утворюють, та їх взаємовідносин, взаємозв'язків і взаємодії у рамках системи в цілому. Для такої складної системи, як держава, первинними складовими є сільські та міські поселення[1]. Враховуючи, що впродовж останніх років різко збільшилася кількість міст і чисельність міського населення, підвищилася його частка в усьому населенні світу, посилилася роль міст в усіх сферах життя суспільства, відобразивши суттєві структурні зміни в економіці та соціальному житті, процес урбанізації, будучи прогресивним явищем, спричинив багато нових проблем, які зберігають актуальність.

У Харківській області проживає 6 % населення держави. За цим показником регіон посідає 4 місце в Україні. Харків – друге за чисельністю місто держави після Києва[4]. Харківська область є однією із найбільш урбанізованих в Україні, більше 80% населення області мешкають в містах. В той же час, 55% населення мешкає в обласному центрі, що зумовлено моноцентричною системою розселення та спричиняє значні територіальні диспропорції в розвитку територій. Адміністрацією області визначено курс на формування поліцентричної системи розвитку регіону [6], основою якого мають стати інші міста області. Виходячи із зазначеного, актуальним залишається вивчення особливостей міського розселення Харківської області, основних факторів його формування та напрямів подальшого розвитку.

Адміністративно-територіальний устрій Харківської області представлений обласним центром – м. Харків, 27 районів (сільських районів), 17 міст, з яких 7 обласного значення підпорядкування (Ізюм, Куп'янськ, Лозова, Люботин, Первомайський, Харків, Чугуїв) та 10 районного значення, 61 селищ міського типу, 1542 села, 138 селищ, 60 селищних рад, 381 сільська рада [4].

Динаміка міського та сільського населення на території Харківської області за період 1995-2014 років [3] показує, що в регіоні закономірно переважає міське населення, яке складає більше 2 202 тис. осіб (80,5 %). За наведений період чисельність населення Харківської області зменшується (з 3 123,3 до 2 737,2 тис. осіб), проте сам розподіл населення не змінився: разом зі зменшенням міського населення (з 2 465,8 до 2 202,5 тис. осіб) зменшувалося і сільське (з 657,5 до 534,7 тис. осіб).

Аналіз територіального розподілу свідчить, що розміщення міського та сільського населення по території області нерівномірне. Внаслідок наявності великих міст та міста мільйонера Харківська область має густоту населення 84 осіб/км², що на 8 осіб більше ніж загальнодержавний показник. Якщо не враховувати населення міст, то середній показник області становить 32,7 осіб/км², що є нижчим від аналогічного показника по Україні. Міське населення на території Харківської області переважає в більш густозаселених районах (рис. 1). Це Харківський, Дергачівський, Зміївський, Балакліївський, Чугуївський райони. Густота населення області збільшується в напрямку просування до центру області та обласного центру [5]. Також і густота населення і міське населення переважає в районах, де є найбільші міста регіону. Периферійні райони мають найменший показник щільності населення, що є причиною значної віддаленості від центру області м. Харкова.

Найбільша щільність населення спостерігається в містах. Місто Харків є одним із найбільш густозаселених міст України, щільність населення становить 4710 осіб/км², також густозаселеними є Лозова (3748 осіб/км²) та Чугуїв (2592 осіб/км²), серед міст обласного значення в Харківській області найменша щільність населення в м. Люботині (793 осіб/км²).

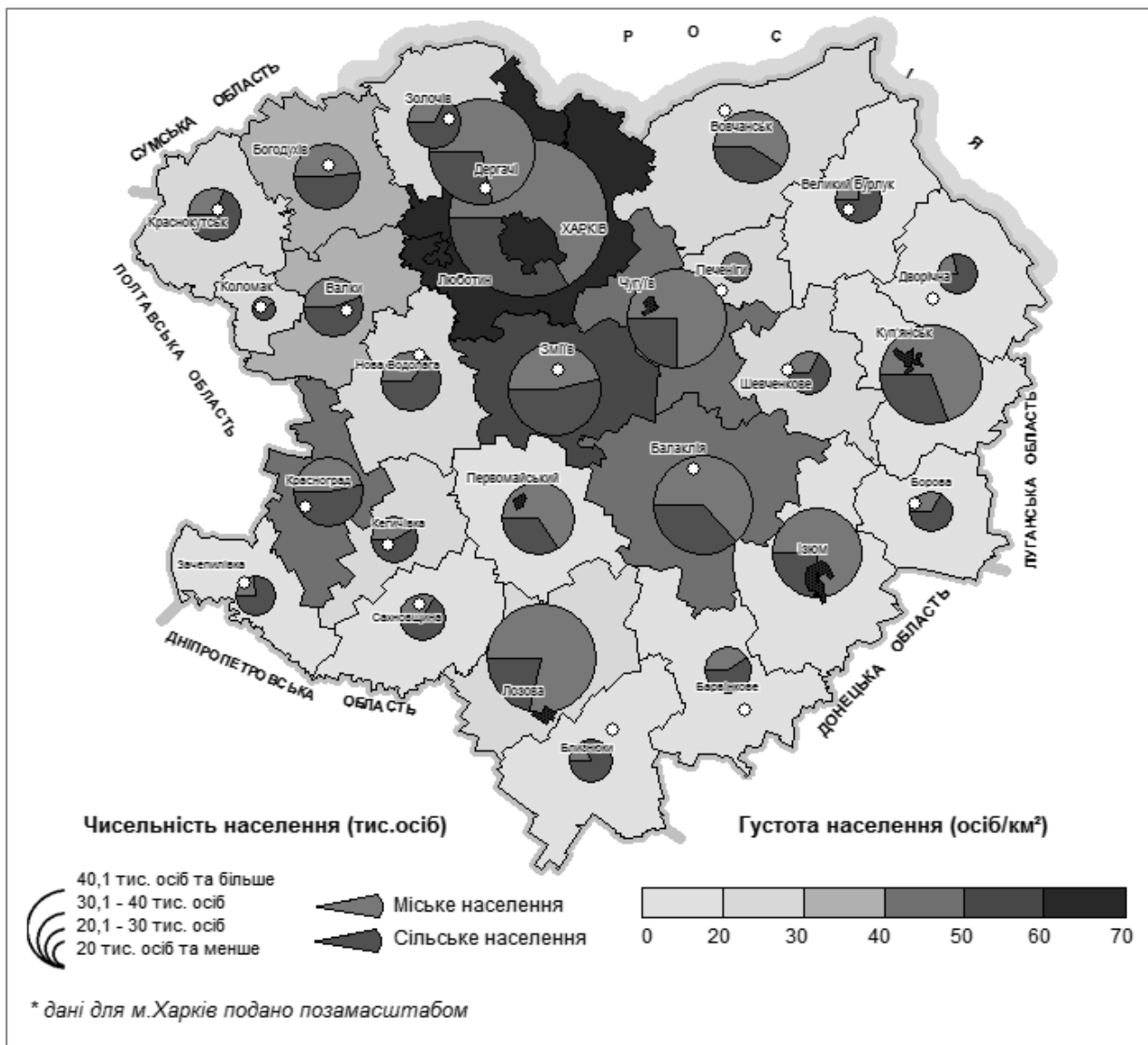

Рис. 1. Чисельність та густота населення Харківської області, 2014 рік (побудовано за даними [3])

Індекс концентрації населення в регіоні становить 63,6 %, що свідчить про різко нерівномірне розміщення населення по території Харківської області. Це ще раз підтверджує той факт, що населення області сконцентроване переважно в центральній частині області та поблизу міста Харків в приміській зоні. Через деякий час тут може сформуватися певна агломерація, яка розширить межі обласного центру та поглине кілька сусідніх міських населених пунктів. Індекс концентрації сільського населення Харківської області

становить 26,18 %, тобто це значення > 20 , що свідчить про нерівномірність розміщення населення по території Харківської області з наближенням до рівномірного [5].

Як відмічалось, рівень урбанізації в Харківській області складає 80,5 %, по території області його значення коливається від 0 до 100% (рис. 2). Міське населення сконцентровано в обласному центрі, а також містах Ізюм, Куп'янськ та Первомайський, рівень урбанізації яких становить 100%. До Чугуївської, Лозівської та Люботинської міських рад відносяться найближчі сільські населені пункти, тому рівень урбанізації в них становить 99%, 97 та 89% відповідно.

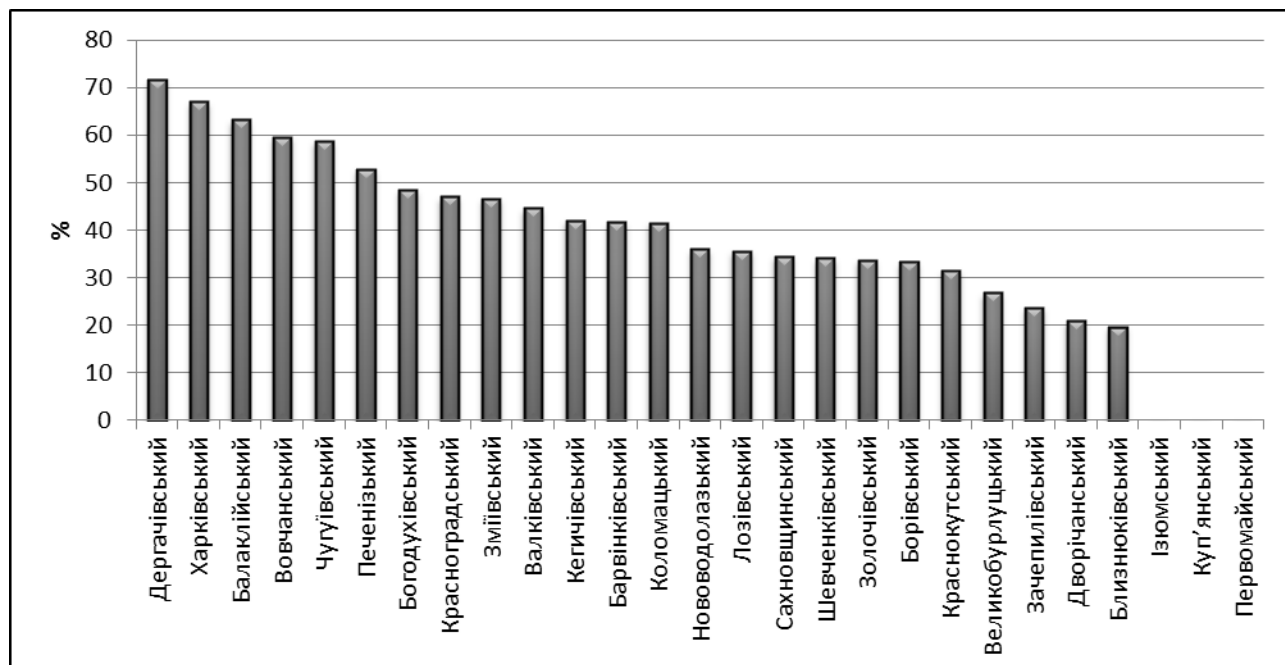

Рис. 2. Розподіл районів Харківської області за рівнем урбанізації, 2014 рік (побудовано автором за даними [3])

Зворотня ситуація спостерігається в районах області (рис. 2). В Ізюмському, Куп'янському та Первомайському районах рівень урбанізації дорівнює нулю, міське населення зосереджено в районних центрах – містах обласного підпорядкування. Близнюківський, Дворічанський, Зачепилівський та Великобурлуцький райони мають показник урбанізації менший за 30%, Чугуївський, Вовчанський, Балаклійський, Харківський та Дергачівський райони мають показники урбанізації від 50 % до 70%, що є наслідком

соціально-економічного розвитку та свідчить про поширення міського способу життя та розселення населення.

Таким чином, густина населення та рівень урбанізації в розрізі міст та районів Харківської області свідчить про значні територіальні відмінності. Система розселення регіону є різко моноцентричною, радіально-кільцевого опорного каркасу [5]. Міське розселення в регіоні є переважаючим, проте в обласному центрі – місті Харкові сконцентровано 53,5% всього населення області. Харківська область є єдиним регіоном в Україні, де чисельність населення обласного центру в 20 разів перевищує людність другого за величиною населеного пункту (м. Лозова). До категорії середніх міст відносяться міста Лозова (58,6 тис. осіб) та Ізюм (51,9 тис. осіб). Інші міста області є малими, в них сконцентровано близько 13 % населення (таблиця 1).

Таблиця 1. Урбаністична структура населення Харківської області, 2014 рік

Категорія міських поселень	Число поселень	Відсоток від загальної кількості	Населення (тис. осіб)	Відсоток від загальної кількості
Великі міста (більше 100 тис.осіб)	1	1,28	1451,028	65,81
Середні міста (50-100 тис.осіб)	2	2,56	109,818	4,98
Малі міста (менше 50 тис. осіб)	14	17,95	283,028	12,84
Загальна кількість міст	17	21,79	142,874	83,58
Селища міського типу	61	78,21	362,061	16,42
Всього	78	100	2204,935	100

Малі міста можливо розділити за людністю [7]: до 15 тис. осіб (3 міста: Південне, Валки, Барвінкове), від 15 до 25 тис. осіб (7 міст: Богодухів, Вовчанськ, Дергачі, Зміїв, Красноград, Люботин, Мерефа), від 25 до 50 тис. осіб (4 міста: Балаклія, Куп'янськ, Первомайський, Чугуїв) (таблиця2). На території Харківщини переважають міста з людністю до 25 тис. осіб, що становить 50 % від загальної кількості малих міст.

Таблиця 2. Категорії малих міст Харківської області за людністю, 2014 рік

Категорії малих міст за людністю	Число поселень	Відсоток від загальної кількості	Населення (тис. осіб)	Відсоток від загальної кількості
Понад 25 тис. осіб	4	28,57	122,33	43,2

15-25 тис. осіб	7	50	133,77	47,3
менше 15 тис. осіб	3	21,43	26,94	9,5
Всього	14	100	283,03	100

В той же час, варто відмітити, що до категорії малих міст з чисельністю населення менше 15 тис осіб відносяться три міста, чисельність населення яких менше за 10 тисяч осіб: Барвінкове (9,9 тис. осіб), Валки (9,5 тис. осіб), Південне (7,9 тис. осіб). Відповідно, населені пункти за чисельністю вибувають з категорії міст, проте ще мають адміністративний статус міста, що підтверджує фактор часу [2], адже з часом малі міста можуть переходити з однієї категорії в іншу у зв'язку зі зміною кількісних та якісних показників.

Особливої уваги, трансформація системи розселення потребує і з огляду на основні стратегічні цілі, поставлені в Стратегії соціально-економічного розвитку Харківської області до 2020 року [6], де одним із ключових пріоритетів прописано формування поліцентричної моделі розвитку регіону, що можливо лише за рахунок розвитку міст області та відновлення їх функцій, набуття нових, згідно соціального запиту.

Таблиця 3. Класифікація міст Харківської області залежно від їх ролі в системі розселення та спеціалізації

Класифікація в залежності від ролі в системі розселення Класифікація за функціями, спеціалізацією	Центр обласної системи розселення	Центри надрайонної системи розселення, транспортний центр	Міста в зоні впливу великих і крупних міст	Міста в зоні впливу комунікаційних і транспортних коридорів	Центри районних систем розселення
Поліфункціональні міста	Харків				
Міста з переважно промисловими функціями		Ізюм, Лозова, Куп'янськ	Чугуїв	Первомайський	Балаклея, Зміїв
Транспортні вузли		Ізюм, Лозова, Куп'янськ	Чугуїв	Люботин, Красноград, Валки, Мерефа, Первомайський	
Санаторно-курортні та рекреаційні центри			Чугуїв, Південне	Люботин	Балаклея, Зміїв
Історичні, історико-культурні, туристичні центри		Ізюм, Куп'янськ		Красноград, Валки	Балаклія, Богодухів, Вовчанськ, Зміїв
Господарські		Ізюм,	Чугуїв,	Люботин,	Дергачі,

центри місцевого значення з функціями соціального обслуговування		Лозова, Куп'янськ,	Південне	Мерефа, Красноград, Валки, Первомайський	Балаклея, Богодухів, Вовчанськ, Зміїв, Барвінкове
--	--	-----------------------	----------	---	---

Система розселення Харківського регіону є моноцентричною, що обумовлює гіпертрофований розрив в показниках соціально-економічного розвитку між обласним центром та іншими територіями області. Надмірна концентрація населення в м. Харкові та ряд характерних демографічних проблем, таких як відтік населення та його старіння в більшості периферійних районів області, створюють значні диспропорції в рівні і якості життя населення, які із року в рік загострюються, гальмують загальний розвиток області. Саме формування поліцентричної системи розселення, відновлення втрачених та набуття нових функцій урбанізованими центрами дадуть змогу не лише зменшити диспропорції в розвитку територій, а й сприятимуть соціально-економічному зростанню, залученню нових кадрів, підвищенню міграційної привабливості, створенню нових робочих місць тощо. Демографічний прогноз є необхідною передумовою розробки та впровадження програм як соціального, так й економічного спрямування, розвитку соціальної інфраструктури, підвищення рівня й якості життя населення, конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості. Трансформація системи розселення регіону можлива лише за умови визначення та усвідомлення демографічної ситуації «на місцях», впровадження науково обґрунтованих шляхів щодо зміни функцій міст й районів з метою трансформації системи розселення до поліцентричного типу. Ці аспекти мають бути в основі розробки планів та програм подальшого соціально-економічного розвитку територій області.

Література:

1. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / Василь Олексійович Джаман. – Чернівці. – 2003. – 392с.
2. Кравченко О. К. Проблеми класифікації малих міст Харківської області / О. К. Кравченко // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. № 3-4, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journals.uran.ua/ludina_dov/article/view/19739
3. Офіційний сайт Головного управління статистики у Харківській. – Режим доступу – <http://uprstat.kharkov.ukrtel.net>

4. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kharkivoda.gov.ua>
5. Сегіда К. Ю. Розселення населення Харківської області: територіальний аспект / К. Ю. Сегіда // Збірник наукових праць «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: Геологія – Географія – Екологія». – Випуск № 1049. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2013. – с. 165 – 170.
6. Стратегія розвитку Харківської області на період до 2020 року. – Харків, 2015. – 177 с.
7. Яворська В. В. Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я / В. В. Яворська. // Часопис соціально-економічної географії. Зб. наук. праць. – Вип. 12(1). – Х. 2012.